

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE -Ş İŞTEŞLİK EKİNİN ÜÇÜNCÜ ÇOKLUK ŞAHIS İFADESİ İÇİN KULLANILMASI ÜZERİNE

Yrd.Doç.Dr.
İsmail ULUTAŞ
Balıkesir Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ÖZET

Fiilden fiil yapan –ş eki eylemin birden çok özne tarafından birlikte yapıldığını bildirir. Bu işleviyle içinde çokluk anlamını da yüklenmiştir. Kırgız Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde fiilin 3. kişi çekimlerinde seslendirilen (ses değerine sahip) bir morfem kullanılmaz; sıfır morfem kullanılır. Kırgız Türkçesinde işteşlik eki düzenli olarak fiilin 3. çokluk kişi çekimlerinde kullanılmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER

Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, işteşlik eki –ş, 3. kişi çokluk eki.

ABSTRACT

Deverbal verba suffix –ş in Turkic languages indicates that the work is done by more than one subject in a manner of cooperation. In that function the suffix also contains the power of expressing plurality. In the process of indicating the 3rd person, in Turkic languages, including Kirgiz, we find a zero morpheme. In Kirgiz deverbial verba suffix –ş is regularly being used to indicate the 3rd person plural.

KEY WORDS

Kirgiz, Turkish, deverbial verba suffix –ş, 3rd person plural suffix.

1. GİRİŞ

Bu yazımızda Kırgız Türkçesi fiil çekiminin üçüncü çokluk şahıslarında -ş ekinin çokluk kişi işleviyle kullanılmasını ele alacağız. Bilindiği gibi Türkçede -ş fiilden fiil yapma ekinin birincil işlevi işteşlik ifade etmektir. Çatı işlevinde yer alan birliktelik, beraberlik anlamı, onun fiil çekiminde çokluk 3. şahsı için kullanılmasına da zemin hazırlamıştır.

2. KIRGIZ TÜRKÇESİNDE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İŞTEŞLİK

2.1. Kırgız Türkçesinde İşteşlik

Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında işteşlik çatısı '*koş mamile*' adı altında incelenir. İşteş fiilde birden çok öznenin eylemi birlikte yaptığı ifade edilir. -ş ekiyle kurulan bu çatıda, fiildeki hareket ifadesi şu anlam özelliklerini içerir:

I. Birliktelik, beraber yapma anlamı

a. Nesne almayan geçişsiz fiilde bu, basit birliktelik ifade eder; yani eylemi birden çok özne birlikte yapmıştır. *Cüzdöy ciğit attamıştı. 'Yüz kadar genç atlandı.'*

b. Nesne alan geçişli fiilde eylemin birlikteliği, tek tek öznelerin ortak katkılarıyla sağlanmıştır. Burada anlam bazen dönüşlülüğe yaklaşabilir: *Erkin menen Ceñiş kuçaktaştı. 'Erkin ile Ceñiş kucaklaştı.'* Ya da özneler eylemi gerçekleştirmek için güçlerini birleştirmişlerdir: *Kızı enesi menen kir cuuştu. 'Kız anasıyla birlikte çamaşır yıkadı.'*

II. Yardımlaşma anlamı

Eylemi gerçekleştirmek için öznelerin birbirleriyle yardımlaştığı ifade edilir. Burada öznelerden biri eylemi yapan esas karakterdir; diğeri veya diğerleri ona yardım eder. Esas özne *menen* edatını alır veya ona yakın durur. Diğer özne ise yalın haldedir. *Toyçu atası menen çöp çabışıp cüröt. 'Toyçu babasıyla ot biçiyor.'* (yardımlaşma, *ata* esas özne *Toyçu* yardım eden kişi). *Toyçu menen atası çöp çabışıp cüröt. 'Toyçu babasıyla birlikte ot biçiyor.'* (birliktelik, iki özne de aynı konumda, *menen* edatı iki öznenin arasında).¹ (Davletov, S.; Kudaybergenov, S. 1964, s. 197)

III. Birliktelik ve yardımlaşma anlamının tam ayrılmadığı, karıştığı ortak kullanım Bu grupta, ekin kullanımında yukarıdaki iki temel işlevin, birliktelik ve yardımlaşma işlevinin dışına çıktığı da olur: *Carası tuz sepkendey açıştı. 'Yarası tuz serpilmiş gibi acıdı.'*, *Oorusu kündön küngö cılıştap ongolup kele catat. 'Hastalığı günden güne iyileşiyor.'*

IV. Çokluk anlamı

Fiil çekimlerinde 3. çokluk kişiyi ifade etmekte kullanılır: *berişti 'verdiler', berişer 'verirler', berişken 'verdiler'* (Davletov, S.; Kudaybergenov, S. 1964, s. 58)

Kırgız Türkçesinde işteş fiil daima çokluk ifadesini bünyesinde taşır. İşteşlik eki almadan iki öznenin birlikte gerçekleştirdiği eylemler de Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında anlamca işteşlik çatısı (*koş mamile*) altında dikkate alınabiliyor: *Turmuştun oorçulugun kiçinebizden tartttık. 'Hayatın güçlüklerini küçüklüğümüzden beri yaşadık.'* (Abdulvaliyev 2003, s. 118)

Kırgız Türkçesinde diğer fiil çatı eklerinden sonra da -ş eki çokluk işleviyle kullanılabilir: edilgenlik: *tabılıştı 'bulundular';* ettirgenlik: *kestiriştı 'kestirdiler';* dönüşlülük: *cuunuştı 'yıkandılar'*

2.2. Türkiye Türkçesinde İşteşlik

Fiilden fiil yapan -ş eki ortaklaşa yapılan, birden fazla özne tarafından yapılan eylemleri belirtir. İşteşlik eki veya ortaklaşma (müşareket) eki olarak bilinen bu ekin kullanımında karşılıklı yapılmaya veya birlikte yapılmaya ifadesi yer alır. Genellikle geçişli fiillerden karşılıklı yapılmaya; geçişsiz fiillerden birlikte yapılmaya ifade eden fiil gövdeleri türetilir: *kucaklaş-* 'karşılıklı yapılmaya'; *görüüş-* 'karşılıklı yapılmaya'; *koşuş-* 'birlikte yapılmaya'; *bekleş-* 'birlikte yapılmaya'

Bazı gövdeler ise hem birlikte yapılmaya hem karşılıklı yapılmaya ifadesi taşıyabilir: *sözleş-*, *kapış-*

Görüldüğü gibi ister birlikte isterse karşılıklı yapılmaya ifade etsin, -ş ekini alan eylem birden fazla kişi tarafından yapılır.

Genel olarak diğer Türk lehçelerini de dikkate aldığımızda, -ş işteşlik ekini bünyesinde barındıran isimden fiil yapma eki *-leş*, *-leş* ile türeyen fiillerde çokluk ve topluluk ile ilgili şu anlam

¹ Özbek Türkçesinde -ş işteşlik eki kullanılarak yardımlaşma şöyle ifade edilir: *Halima Şarifaga kir yuvıştı.* (Davletov, S.; Kudaybergenov, S. 1964, s. 197)

kümelerini buluyoruz: a. Hareket birliğini aksettiren fiiller: Azerbaycan Tü. *kömekleşmek, razulaşmag, galın gaşları gerginleşdi*. Türkmen Tü. *Seni nerede gizlemelidigini maslahatlaşarıs; sözleşerdiler*. b. Grup, topluluk bildiren sözlerden meydana gelen fiiller: *gruplaşmag, cergeleşmek, cemleşmek*. (Zeynalov 1993, s.232-233). Fiilin işteşlik çatısının ekleri 3. şahısta çokluk, topluluk meydana getirebilir. Azerbaycan Tü. *sözleşmek, vuruşmak, gezişmek*; Özbek Tü. *ukışmak, kılışmak, ketişmak* Türkmen Tü. *Biri-birleri bilen gatişip, biri-birlerinin derdine yetişip yörler* (Zeynalov 1993, s. 242' de B. Seytekov' dan alıntı)

İşteş fiiller geçişli fiillerden yapılmışsa birkaç öznenin nesneye yönelik karşılıklı ilişkisi ortaya çıkar: *görüüşmek, yazışmak, anlaşmak*. Geçişsiz fiillerden meydana gelen işteş fiil çatılarında öznenin diğer öznelerle birlikte yerine getirdiği hareket belirtilir: *güllüşmek, kaçışmak, uçuşmak*. Bazı işteş fiillerde her iki anlam özelliği iç içe geçmiş biçimde bulunabilir: *bakışmak*.

3. FİİL ÇEKİMİNDE ŞAHSI GÖSTEREN MORFEMLER

3.1 Birinci şahıs

Emir çekimini ayrı tuttuğumuzda, birinci şahıs ekleri Kırgız ve Türkiye Türkçelerinde zamir ve iyelik olmak üzere iki kökenlidir.

a) *Zamir kökenli olanlar*: Kırgız Tü. teklik *-mIn*, Kırgız Tü. çokluk *-Bız*; Türkiye Tü. teklik *-Im*, Türkiye Tü. çokluk *-Iz*.

Kırgız Tü. *kelgenmin 'geldim', körgönmün 'gördüm', baramın 'gideceğim'*; Türkiye Tü. *geleceğim, geliyorum*. Kırgız Tü. *kele catabız 'geliyoruz'*; Türkiye Tü. *geleceğiz*.

b) *İyelik kökenli olanlar*: Kırgız Tü. teklik *-m*, Kırgız Tü. çokluk *-k*; Türkiye Tü. teklik *-m*, Türkiye Tü. çokluk *-k*.

Kırgız Tü. *keldim, 'geldim', kördüm 'gördüm'*; Türkiye Tü. *geldim, gelsem*; Kırgız Tü. *kütsök, 'beklesek', kördük 'gördük'*; Türkiye Tü. *gelsek, bildik*.

3.2 İkinci şahıs

Emir çekimi haricinde ikinci şahıs ekleri de Kırgız ve Türkiye Türkçelerinde zamir veya iyelik kökenlidir.

a) *Zamir kökenli olanlar*: Kırgız Tü. teklik *-slŋ*, Kırgız Tü. çokluk *-slŋAr, -slzdAr*; Türkiye Tü. teklik *-sln*, Türkiye Tü. çokluk *-slnz*

Kırgız Tü. *kelgensin 'geldin', kele catasın 'geliyorsun'*; Türkiye Tü. *geleceksin, geliyorsun*; Kırgız Tü. *kele catasız 'geliyorsunuz', kele catasınar 'geliyorsunuz', kele catasızdar 'geliyorsunuz'*; Türkiye Tü. *geleceksiniz, geliyorsunuz*.

b) *İyelik kökenli olanlar*: Kırgız Tü. teklik *-ŋ*, Kırgız Tü. çokluk *-ŋAr, -ŋOr, -ŋlzdAr*; Türkiye Tü. teklik *-n*, Türkiye Tü. çokluk *-nz*

Kırgız Tü. *bolduŋ 'oldun', keldiŋ 'geldin'*; Türkiye Tü. *bildin, bilsen*; Kırgız Tü. *bolduŋuz 'oldunuz', bolduŋar 'oldunuz', bolduŋuzdar 'oldunuz'*; Türkiye Tü. *bildiniz, bilseniz*.

3.3 Üçüncü şahıs

Kırgız ve Türkiye Türkçelerinin fiil çekimlerinde üçüncü şahısları gösteren ek, emir kipini ayrı tutarsak, ses değeri taşımayan sıfır morfemdir. Emir çekiminde ekler hem kip hem şahıs ifade ederler, 3. şahıs emir çekiminin ses değeri taşıyan bir eki vardır (Kırgız ve Türkiye Türkçesi *-sln*). Diğer zaman ve kip çekimlerinin teklik 3. şahıslarında morfem ses değeri taşımaz; çoklukta Türkiye Türkçesi *-lAr* ekini kullanırken, Kırgız Türkçesi *-ş* ekini tercih eder.

-lAr eki fiil çekiminin 3. çokluğu için kullanılan özel şahıs eki değildir, aslında isimlerin çokluğunu yapan bu ek birincil görevinin yanında fiillere de gelerek kullanımını genişletmiş görünüyor. Kırgız Türkçesinde *-lAr* çokluk ekinin (ses uyumuna göre ekteki ilk ünsüzün ve ünlünün varyantları Türkiye Türkçesinden farklıdır) yazı dilinde kullanımı yoktur, ancak Fu-Yü Kırgızcasında *-lAr* ve *-ş* eklerinin fiil çekiminde 3. çokluğu ifade etmek için birlikte kullanıldıklarını biliyoruz: *bardılar 'vardılar', barıştı 'vardılar'*. (Kasapoğlu-Çengel 2005, s. 206)

Üçüncü şahsın teklığında ek sıfırdır, ses değeri yoktur. Sıfır ilgili kategoride diğer morfemlerle zıtlaştığı zaman (kontrast halinde olduğu için) bir görev ifa eder, bir fonksiyonu yerine getirir. Şahıs çekiminde de sıfır morfem diğer morfemlerle zıtlaşma halindedir ve diğer şahıslardan ayrı bir şahıs yani üçüncü şahıs ifade eder. Sıfır morfem olduğunda işlevini tam olarak yerine getirecektir, ancak

ekin ses değeri doğal olarak boş kalacağından bu yer başka bir unsur veya ses tarafından doldurulmaya her an uygun olacaktır.

Üçüncü çoklukta da kişi eki yoktur. *-lAr* eki üçüncü kişiyi gösteren bir ek değildir, sadece çokluğu gösterir. İsimlere gelip onların çokluğunu yapan *-lAr* ekinin ta kendisidir (Ergin 1984, s. 286) Bu durumda üçüncü kişinin tekliği için de çokluğu için de Türkçe ve Kırgızcada ayrı bir kişi eki mevcut değildir.

İşte bu yüzden işteşlik eki üçüncü kişilerin çokluğunda sıfır morfemin yerini kolaylıkla almıştır. Aynı durum Özbekçe için de geçerlidir. Kırgızistan'da yaşayan Özbekler, muhtemelen Kırgızcanın etkisi altında, fiilin 3. çokluk kişi çekiminde işteşlik ekini çokluk fonksiyonuyla az da olsa kullanıyorlar: *Ular her künü mektepka barışadı.* 'Onlar her gün okula gidiyorlar.' (Celalabat-Kırgızistan'da yaşayan Özbeklerden derleme)

Üçüncü şahısta özne çokluk olsa bile fiil *-ş* ekini çokluk fonksiyonuyla almayabilir. Burada öznelerin katıldığı hareket tek eylem gibi düşünülür: *Alar cazdı.* 'Onlar yazdı(lar).' *Alar keldi.* 'Onlar geldi(ler).' (Davletov, S.; Kudaybergenov, S. 1964, s. 198)

Üçüncü şahısta özne çokluk ise ve hareketi yapan öznelere bir öznellik verilmek istense, daha doğrusu hareket öznelere paylaştırılmak istense, fiil *-ş* ekini çokluk manasıyla alır: *Sözdördü külkü menen bezep cönötüp çatışat.* 'Sözleri esprilerle süsleyip söylüyorlar.' (Davletov, S.; Kudaybergenov, S. 1964, s. 198)

Kırgız Türkçesinde *-ş* eki özne tek olsa da saygı ifade etmek için çokluk fonksiyonuyla kullanılabilir: *Törayım bul seyilge katışat boldu beken?* 'Hanımefendi bu geziye katılacaklar mı?' (Derbişeva 2005, s. 93)

Aşağıya örneklerini aldığımız Türk Lehçelerinde 3. çokluk çekimi Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir, *-ş* işteşlik eki çokluk fonksiyonuyla kullanılmaz.

Azeri T. *Buna elcek deyirler.*

Türkmen T. *Munga ellik diyilyer.*

Özbek T. *Bunga kolkap deyiledi.*

Uygur T. *Bun peley deydu.*

Kazak T. *Mınagan kolkap deydi.*

Tatar T. *Munga biyeley diler.*

Kırgız T. *Munu kol kap deşet.*

Türkiye T. *Buna eldiven derler.* (Kocaoğlu v.d.1992, s. 17)

4. Sonuç:

Kırgız Türkçesinde *-ş* işteşlik eki semantik yapısında barındırdığı birliktelik, grup anlamı nedeniyle 3. şahısların çokluk eki yerine kullanılmaya başlanmıştır. Sıfır morfem teklikte 3. kişi manasını taşıyabiliyor, ancak hem 3. kişi hem de çokluk manasını taşıması gerektiğinde, *-ş* işteşlik ekini çokluk işleviyle yanına almak zorunda kalıyor.

Portmanto morfem dil biliminde birden çok işlevi aynı anda yerine getiren morfem anlamına gelir. Örnek vermek gerekirse Türkçedeki emir çekimini gerçekleştiren morfemler hem kip hem şahıs bildirdikleri için portmanto morfemdir: *gel-sin.* *-sin* morfemi kip ve 3. teklik kişi ifadesini aynı anda taşıyor. Kırgız Türkçesinde 3. kişi ve çokluk ifade etmek yani iki fonksiyon üstlenmek gerektiğinde, sıfır morfem yanına yardımcı olarak *-ş* işteşlik ekini alıyor. Kırgız Türkçesinde *-ş* işteşlik eki, anlamca da ilgili olduğu için, yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi, çokluk işleviyle devreye giriyor.

İlgili ekin bünyesindeki işteşlik ve çokluk fonksiyonları Kırgız Türkçesinde adeta iç içe geçmiş gibidir. İşteş çatısına girmiş fiillerde çokluk anlamı, çokluk çekimine girmiş fiillerde de işteşlik anlamı yan yana durmaktadır. Kırgız Türkçesinde işteş fiil daima çokluk ifadesini bünyesinde taşır. İşteşlik eki almadan iki öznenin birlikte gerçekleştirdiği eylemler de Kırgız Türkçesi gramer kitaplarında anlamca işteşlik çatısı (koş mamile) altında dikkate alınabiliyor: *Turmuşun oorçulugun kiçinebizden tartttık.* 'Hayatın güçlüklerini küçüklüğümüzden beri yaşadık.' (Abdulvaliyev 2003, s. 118)

Sonuç olarak Türk lehçelerinde 3. şahıs ekleri sıfırdır (emir kipi hariç), ses değerine sahip değildirler. İşlevini yerine getiren ama telaffuz edilmeyen bu morfemlerin 3. çokluk şahısta ses açısından boş bıraktığı yer Türkiye Türkçesinde aslen isim çekim eki olan *-lAr* tarafından doldurulurken Kırgız Türkçesinde asıl görevi fiil çatısı kurmak olan *-ş* işteşlik eki bu boş yere geçiyor.

Elbette *-lar* ve *-ş* eklerinin bu yeni işlevlerle ortaya çıkmasının diğer nedeni bu iki ekin fiil çekiminde 3. çokluk şahıs için ayrılmış olan yere anlam (semantik) açısından da uygun olmalarıdır.

KAYNAKLAR

1. Abduvaliyev, İ. 2003; Kırgız Tili (Morfologiya boyunca leksiyalar kursu), Bişkek,
2. Davletov, S; Kудaybergenov, S. 1964; Kırgız Tilinin Grammatikası-Morfologiya, Frunze,.
3. Derbişeva, Z; Sagınbayeva, B. 2005; *Türk cana Kırgız tilderinde sandık maninin tuyuntuluşu*, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayfa: 85-94, sayı: 13, Bişkek.
4. Ergin, Muharrem 1984; Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
5. Kasapoğlu-Çengel, Hülya 2005; Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi, Akçağ, Ankara.
6. Kocaoğlu, Timur v.d. 1992, Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu Turistler İçin, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
7. Zeynalov, Ferhat 1993; Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Türkçesi: Yusuf Gedikli, Cem Yayınevi, İstanbul.